

dr hab. Teresa Wolińska, prof. UŁ
Uniwersytet Łódzki
e-mail: teresa.wolinska@filhist.uni.lodz.pl
<https://orcid.org/0000-0003-2927-8922>

Piotr Gilles – szesnastowieczny pierwowzór Indiany Jonesa, czyli o niebezpieczeństwach podróży badawczych

PIERRE GILLES: A SIXTEENTH-CENTURY PRECURSOR TO INDIANA JONES,
OR THE CHALLENGES OF RESEARCH TRAVELS

Summary

Pierre Gilles (Petrus Gyllius/Gillius) embarked on a journey through the Ottoman Empire between 1544 and 1552, seeking ancient manuscripts and studying the monuments of Byzantine culture. Operating in a Muslim environment and maintaining contact with the French ambassador, Gabriel d'Aramon, and the spy Nicolas de Nicolay, he risked accusations of espionage. He concealed some of his activities, which did not prevent him from being imprisoned. A lack of financial resources forced him to join the army and participate in the Sultan's expedition against Persia. Captured by pirates while travelling through the Levant, he spent some time on the island of Djerba. Upon his release, he returned to Constantinople and continued his research on the city's monuments, despite encountering hostility from its inhabitants. The tangible results of his scholarly expedition are two important works: *De Bosphoro Thracio libri III* and *De Topographia Constantinopoleos*.

Keywords: Byzantium; Constantinople; Istanbul; Pierre Gilles; antiquities

Streszczenie

Piotr Gilles (Petrus Gyllius/Gillius) odbył w latach 1544-1552 podróż po imperium osmańskim, poszukując starożytnych rękopisów i badając zabytki kultury bizantyńskiej. Działając w otoczeniu muzułmańskim i utrzymując kontakt z francuskim ambasadorem Gabrielem d'Aramon i szpiegiem Nicolausem de Nicolay, narażał się na zarzut szpiegostwa. Ukrywał niektóre swe działania, co nie uchroniło go przed pobytem w więzieniu. Brak środków finansowych zmusił go do zaciągnięcia się do armii i uczestnictwa w wyprawie sułtana przeciwko Persji. Schwytyany przez piratów w trakcie podróży po Lewancie spędził jakiś czas na wyspie Dżerba. Uwolniony powrócił do Stambułu

i pozostał w nim, kontynuując badania zabytków miasta, chociaż jego mieszkańcy nie okazali mu życzliwości. Wymiernym efektem jego wyprawy naukowej są dwa ważne dzieła: *De Bosphoro Thracio libri III* i *De Topographia Constantinopoleos*.

Słowa kluczowe: Bizancjum; Konstantynopol; Stambuł; Piotr Gilles; starożytności

Wprowadzenie

Bohater niniejszego artykułu, Piotr Gilles¹, odbył z polecenia Franciszka I (1515-1547) kilkuletnią, pełną przygód i niebezpieczeństw podróż do Turcji osmańskiej. Jej efektem jest opis wybrzeży Bosforu oraz relacja o zabytkach Konstantynopola².

Piotr urodził się w Albi 30 czerwca lub 1 lipca 1489 roku³. Niewiele wiadomo o jego młodości. Podstawowe wykształcenie zdobył w rodzinnym mieście⁴. Zapewne korzystał wówczas z opieki i protekcji jego biskupa Ludwika II, kardynała d'Amboise. Mając około 20 lat, znalazł się pod opieką Ludwika Robertet, kanonika kaplicy pałacowej. Protektorzy zapewnili Piotrowi znakomite wykształcenie. Znał doskonale zarówno grekę, jak i łacinę. W 1521 roku był już przygotowany do tego, by publikować dzieła współczesnych erudytych i tłumaczenia autorów starożytnych. Przeniósł się wówczas do Paryża, gdzie zajął się tłumaczeniem dzieł Lorenza Valli, Symeona Metafrastes i Antonia de Nebrij. Zaczął też publikować własne teksty⁵.

Co istotne, Piotr wykazał się umiejętnością zdobywania wsparcia możnych tego świata. Kolejne książki dedykował wpływowym osobistościom, licząc na protekcję⁶. W pełni

- 1 Petrus Gyllius lub Gillius. Ta druga forma występuje w epitafium Piotra zamówionym przez kardynała d'Armagnac, znajdującym się w kościele San Marelo al Corso w Rzymie (L. Petit, *Deux mots sur Pierre Gilles*, „Échos d'Orient”, 5 (1902), n° 6, s. 376). Epitafium zostało opublikowane w 1899 roku (tenże, *L'épithaphe de Pierre Gilles*, „Échos d'Orient”, 3 (1899), n° 1, s. 64), ale L. Petit poprawił odczyt w późniejszej publikacji.
- 2 P. Gyllii, *De topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri IV*, Lyon 1561 (dalej: P. Gyllus, TC); tenże, *De Bosporo Thracio libri III*, Lyon 1561 (dalej: Gyllus, BT). Przekład obu dzieł na francuski: P. Gilles, *Itinéraires byzantins*, trad. J.P. Grémois, Paris 2007.
- 3 W epitafium czytamy, że Piotr Gilles zmarł 5 stycznia 1555 roku, w wieku 65 lat, 6 miesięcy, 5 dni i 4 godzin („VIXIT ANN·LXV·MENSES VI·DIES V·HOR·III”). Pochodził „EX AGRO ALBIENSI” (L. Petit, *Deux mots sur Pierre Gilles*, 376; B. Doumerc, *Un humaniste français à la découverte de Constantinople, le voyage en Grèce de Pierre Gilles (1544-1550)*, in: *L'Antiquité vue par les voyageurs. Actes du 130e Congrès national des sociétés historiques et scientifiques*, «Voyages et voyageurs», Paris 2009, s. 33).
- 4 C. Miachon, *Les oeuvres d'un humaniste. Pierre Gilles d'Albi, amoureux du savoir (1490-1556)*, „Annales du Midi. Revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale”, 120 (2008), n° 261, 2008, s. 114.
- 5 Szczegółowe informacje na temat dzieł Gillesa i ich pierwszych wydań podaje Coralie Miachon (*Les oeuvres d'un humaniste*, s. 124-127).
- 6 Byli to m.in.: Guillaume Boisset, opat Cîteaux, Roger Barme, przewodniczący parlamentu paryskiego, kardynał Hadrian de Gouffier de Boisj, biskup Albi, wreszcie król Franciszek I.

wykorzystał wsparcie Jerzego d'Armagnac, swego byłego ucznia i przyjaciela⁷, który od 1522 roku był zaufanym współpracownikiem Małgorzaty d'Angoulême, królowej Nawarry, a następnie znalazł się wśród najbliższych współpracowników królowej regentki Luizy (Ludwiki) Sabaudzkiej, matki króla Franciszka I, która musiała wziąć sprawy państwa w swe ręce po klęsce Franciszka I pod Pawią (1525), skutkującej jego niewolą. O tym, że Piotr utrzymywał wówczas kontakty z Jerzym, może wskazywać fakt, że to właśnie on napisał pięć mów skierowanych do Karola V, mających go skłonić do uwolnienia królewskiego jeńca⁸. Gdy Jerzy d'Armagnac osiedlił się w Lyonie, Piotr udał się do tego miasta. Następnie towarzyszył przyjacielowi, gdy ten został biskupem Rodez. Porządkując bogatą w manuskrypty bibliotekę biskupa, zapoznawał się z nimi i czerpał inspirację do swych własnych prac. Równocześnie służył domowi Walezjuszy, pisząc mowy do króla Anglii (Henryka VIII) z żądaniem zrzeczenia się pretensji do tronu francuskiego⁹.

Aktywność pisarska i wsparcie potężnych protektorów umożliwiły Piotrowi wejście do grona najwybitniejszych przedstawicieli francuskiego humanizmu. Utrzymywał z nimi kontakty i uczestniczył w debatach, zyskując renomę jako uczyony filolog (hellenista i łacinnik), tłumacz i topograf¹⁰. Spośród prac Piotra warto wspomnieć *Leksykon grecko-łaciński*, wydany w 1532 roku przy wsparciu finansowym biskupa Jerzego d'Armagnac¹¹, przekład dzieła Klaudiusza Eliana na łacinę oraz inspirowaną tym ostatnim księgę o francuskich i łacińskich nazwach ryb występujących u wybrzeży Francji i w Adriatyku¹².

Chcąc zweryfikować ustalenia teorii przyrodniczych poprzez obserwację na miejscu, Piotr Gilles odwiedził Hiszpanię, francuskie południe i Italię¹³. Wiosną 1534 roku wraz z grupą uczonych wziął udział w wyprawie badawczej do Rzymu. Najprawdopodobniej w tym okresie nadal pozostawał na służbie Jerzego d'Armagnac, którego kariera

7 B. Doumerc, *Un humaniste français à la découverte de Constantinople*, s. 33; C. Miachon, *Les oeuvres d'un humaniste*, s. 114.

8 J.P. Grémois, *Introduction*, in: P. Gilles, *Itinéraires byzantins*, tłum. J.P. Grémois, Paris 2007, s. 25; tenże, *L'Orient de Pierre Gilles. Connaissance et reconnaissance*, in: *L'Antiquité vue par les voyageurs. Actes du 130e Congrès national des sociétés historiques et scientifiques*, «Voyages et voyageurs», Paris 2009, s. 46-47; C. Miachon, *Les oeuvres d'un humaniste*, s. 117.

9 C. Miachon, *Les oeuvres d'un humaniste*, s. 117.

10 J.P. Grémois, *Introduction*, s. 25.

11 *Lexicon graecolatinum supra omnes omnium hactenus accessiones multis milibus vocabulorum*, Bâle 1532; J.P. Grémois, *Introduction*, s. 24; B. Doumerc, *Un humaniste français à la découverte de Constantinople*, s. 33.

12 P. Gyllus, *Ex Aeliani historia per Petrum Gyllium Latini facti. Eiusdem Gyllii liber unus de Gallicis et Latinis nominibus piscium*, Lyon 1533; E.T. Hamy, *Le père de la zoologie française. Pierre Gilles d'Albi*, „Nouvelles archives du Muséum D'histoire Naturelle”, 4 (1900), t. 2, s. 1-24.

13 W latach 1543-1544 był w Wenecji (J.P. Grémois, *Introduction*, s. 29). B. Doumerc, *Un humaniste français à la découverte de Constantinople*, s. 33.

rozwijala się bardzo dynamicznie: był ambasadorem Francji w Wenecji (1536-1539), potem w Rzymie (kilkukrotnie między 1540-1560). W 1544 roku został kardynałem¹⁴.

Piotr, będąc uznanym ichtiologiem, chciał podróżować po krajach graniczących z Morzem Śródziemnym, także muzułmańskich, aby poszerzyć swoje pole badań¹⁵. Dedykując Franciszkowi I swoją księgę o rybach, opublikowaną w 1533 roku¹⁶, zasugerował władcy potrzebę wysłania grupy erudytów na teren krajów cywilizacji grecko-rzymskiej w celu poszukiwania rękopisów. Wyraził nadzieję, że władca sfinansuje te badania. Trafił na podatny grunt, król Francji był bowiem zainteresowany powiększeniem zbiorów królewskiej biblioteki w Fontainebleau, stworzonej za panowania Karola V (1364-1380). Przedstawiciele Franciszka I (m.in. Guillaume Budé, Jean de La Forêt, Guillaume Postel) kupowali dla niej rękopisy, zarówno na Wschodzie, jak i w Italii¹⁷. Utworzone w 1530 roku królewskie kolegium zachęcało do nauczania arabskiego, hebrajskiego i tureckiego.

1. Okoliczności podróży na Wschód

Zabiegi Piotra Gillesa o uzyskanie królewskiego wsparcia przyniosły efekt i po kilku latach wyruszył w podróż na tereny dawnego Bizancjum. Z listu kardynała d'Armagnac do króla Francji, Henryka II (1547-1559), wysłanego w 1548 roku, dowiadujemy się, że trzy lata wcześniej ludzie kardynała zostali wysłani do Grecji i Konstantynopola, by wyszukiwać i kupować rękopisy do biblioteki królewskiej¹⁸. Pozwala to ustalić datę wyjazdu Gillesa na Wschód na drugą połowę 1544 roku¹⁹. Rozpoczęła się wówczas jego kilkuletnia epopeja na ziemiach dawnego imperium wschodniorzymskiego. O tym, jakie konkretnie miejsca widział, dowiadujemy się z jego listów do kardynała d'Armagnac i do nieznanego

14 C. Miachon, *Les oeuvres d'un humaniste*, s. 117-118. Nie oznacza to, że Piotr nieustannie przebywał u boku Jerzego d'Armagnac (J.P. Grémois, *Introduction*, s. 27).

15 B. Doumerc, *Un humaniste français à la découverte de Constantinople*, s. 33.

16 Dedykacja została powtórzona i poszerzona kolejnych wydaniach (Lyon 1535; Zurich 1556). J.P. Grémois, *Introduction*, s. 26; I. Vingopoulou, *Le monde grec vu par les voyageurs du xvie siècle*, Athenes 2004, s. 57.

17 B. Doumerc, *Un humaniste français à la découverte de Constantinople*, s. 32.

18 Piotr pisał o tym w liście do Jerzego d'Armagnac (G. Ribier, *Lettres et memoires d'Etat, des roys, princes, ambassadeurs, et autres ministres, sous les regnes de François premier, Henry II. & François II*, t. 2, Paris 1666, s. 99; E.T. Hamy, *Le père de la zoologie française*, s. 15), w dziele o Konstantynopolu (P. Gyllus, TC, s. 244 [= Grémois, s. 462]) i w liście do przyjaciela wysłanym z Aleppo (P. Gylli, *Epistola XV*, in: P. Burman, *Sylloges epistularum*, vol. 2, Leyde, 1727, s. 232-235; C. Miachon, *Les oeuvres d'un humaniste*, s. 120). O tym, że gromadzenie ksiąg było zadaniem Piotra, wspomina też André Thévét (*Les vrais pourtraits et vies des hommes illustres grecz, latins et payens. Recueilliz de leurs tableaux, liures, médalles antiques et modernes*, vol. 1, Paris 1584, 8a-b, vol. 2, Paris 1584, 214.b-215a. Zob. J.P. Grémois, *Introduction*, s. 29-30; tenże, *L'Orient de Pierre Gilles*, s. 47).

19 Dawniej błędnie datowano jego wyjazd do Stambułu na okolice 1535 roku (R. Delbeuf, *Le voyageur albigeois Pierre Gilles*, „Échos d'Orient”, 3 (1899), n° 1, s. 16).

z imienia przyjaciela, ale także z jego książek poświęconych Bizancjum²⁰. W czasie pobytu na Wschodzie Gilles widział: Ateny, Euripos Chalkidycki, Tesalię, wschodnią Macedonię, Morze Marmara, Stambuł i okolice, Syrię, Ziemię Świętą, Synaj, Kair, deltę Nilu, Cylicję i Anatolię. Niestety, chociaż Gilles wspomina o miejscach, które odwiedził i ludziach, których spotkał, nie podaje dat, co utrudnia opracowanie jego *itinerarium*.

Chociaż zadania, które oficjalnie zostały powierzone Piotrowi, nie wydają się kontrowersyjne, w rzeczywistości okazały się trudne przede wszystkim ze względu na sytuację polityczną w regionie. Wyruszał wszak na tereny pozostające pod panowaniem Osmanów, stopniowo islamizowane. Fakt, że ekspedycja została wysłana przez Franciszka I, ułatwiał sytuację. Król Francji już od 1525 roku poszukiwał sojuszu z Osmanami²¹ przeciwko potężde Habsburgów uosabianej przez Karola V, jego brata Ferdynanda, a później jego syna Filipa II. Francja była pierwszym krajem, który już w 1535 roku ustanowił w Turcji swe stałe przedstawicielstwo, a następnie zawarł sojusz z Portą²².

Alians ten, uznawany w Europie za skandaliczny ze względu na łamanie solidarności chrześcijańskiej²³, czasowo stracił rację bytu, gdy w 1544 roku Franciszek I i Karol V podpisali traktat w Crépy-en-Laonnois²⁴. Również sułtan zdecydował się na zawarcie pokoju z cesarzem (1547)²⁵, co pozwoliło mu skoncentrować się na wojnie z Persją. Francja nadal jednak poszukiwała porozumienia z Sulejmanem I (1520-1566), czemu zapewne służyło

20 Zob. przypis 2.

21 W. Blockmans, *Emperor Charles V 1500-1558*, trans. I. van den Hoven-Vardon, London-New York 2002, s. 65-66; G. Veinstein, *Les préparatifs de la campagne navale franco-turque en 1552 à travers les ordres du divan ottoman*, „Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée”, 39 (1985), n° 1, s. 36; J.J. Norwich, *Four Princes. Henry VIII, Francis I, Charles V, Suleiman the Magnificent and the Obsessions that Forged Modern Europe*, New York 2016, s. 145-146.

22 Pierwszym ambasadorem w Stambule był Jean de la Forêt (1535-1537). Zob. R. Delbeuf, *Le voyageur albigeois*, s. 16; D.L. Jensen, *The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy*, „The Sixteenth Century Journal”, 16 (1985), no. 4, s. 456-457. Zbieżność daty traktatu nieprzypadkowa z atakiem sił Karola V na Tunis. Zob. T. Kiss, „Instead of attacking the Turks...”: *The 1535 War of Tunis in Habsburg Imperial Propaganda*, „Medium Aevum Quotidianum”, 68 (2014), s. 66-88; E. Türkçelik, *The Best-Kept Secret in the Mediterranean. Barbarossa's 1534 Tunis Campaign*, „Mediterranea. Ricerche storiche”, 17 (2020), vol. 49, s. 373-394.

23 Szerzej na jego temat zob. É. Garnier, *L'alliance Impie, François Ier et Soliman le Magnifique contre Charles Quint (1529-1547)*, Paris 2008; D.L. Jensen, *The Ottoman Turks*, s. 451-470; M. Heath, *Unholy Alliance. Valois and Ottomans*, „Renaissance Studies”, 3 (1989), s. 303-315.

24 Ch. Isom-Verhaaren, *Barbarossa and His Army Who Came to Succor All of Us: Ottoman and French Views of Their Joint Campaign of 1543-1544*, „French Historical Studies”, 30 (2007), no. 3, s. 421; W. Blockmans, *Emperor Charles V*, s. 92.

25 Poprzedził go rozejm z 1545 roku. W. Blockmans, *Emperor Charles V*, s. 92, 111; J.J. Norwich, *Four Princes*, s. 186.

wysłanie do Stambułu poselstwa, na czele którego stał Gabriel de Luetz d'Aramon, który wkrótce został ambasadorem francuskim na dworze osmańskim (1546/7-1553)²⁶.

Głównym zadaniem Gabriela d'Aramon po objęciu stanowiska ambasadora było skłonienie Sulejmana I do odnowienia i rozszerzenia wspólnego sojuszu wojskowego przeciwko Habsburgom²⁷. Ambasador miał nakłonić sułtana do inwazji na Węgry i wysłania floty osmańskiej ku wybrzeżom Afryki²⁸. Negocjacje przerwała śmierć króla Franciszka I (31 marca 1547 roku). Ostatecznie Henryk II zdecydował się kontynuować politykę ojca. O tym, jak bardzo Gabrielowi d'Aramon zależało na sukcesie negocjacji z Sulejmanem, świadczy fakt, że nie zawahał się towarzyszyć mu, wraz ze swoimi sekretarzami, Jacquesem Gassot oraz Jeanem Chesneau, podczas wojny persko-tureckiej (maj 1548 roku – styczeń 1550 roku)²⁹. Ambasador uczestniczył w oblężeniu Tabrizu i doradzał armii tureckiej w podczas oblężenia Ercis nad brzegiem jeziora Van³⁰. Los sprawił, że uczestnikiem tej kampanii był też Piotr Gilles.

Omawianie dalszych zabiegów w kwestii sojuszu francusko-osmańskiego wykracza poza temat niniejszego artykułu³¹. Warto jednak wskazać, że gdy po pobycie we Francji latem 1551 roku Gabriel d'Aramon ponownie udawał się do Stambułu³², towarzyszył mu Nicolas de Nicolay, którego zadania polegały na dokumentowaniu podróży i zapisywaniu obserwacji na temat dworu osmańskiego. Zlecono mu sporządzenie mapy Barbarii i Lewantu oraz spisu różnych twierdz imperium osmańskiego i jego ludów, a zatem były to zadania ewidentnie szpiegowskie³³. Na tle zarysowanych skrótowo wydarzeń politycz-

26 J.P. Grémois, *Introduction*, s. 30. Reprezentował Franciszka I, a potem Henryka II. Zob. N. de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations et voyages faits en la Turquie*, Anvers 1576, praef. b2, I, 1, s. 1; II, 1, s. 55; D.L. Jensen, *The Ottoman Turks*, s. 457; G. Veinstein, *Les préparatifs de la campagne*, s. 36; T. Valčić Bulić, *Trois voyageurs français de la renaissance dans les Balkans*, https://www.academia.edu/11025736/Trois_voyageurs_fran%C3%A7ais_de_la_Renaissance_dans_les_Balkans, 2 [dostęp: 3.03.2024].

27 G. Veinstein, *Les préparatifs de la campagne*, s. 36; J.J. Norwich, *Four Princes*, s. 145-146; Ch. Isom-Verhaaren, *Barbarossa and His Army Who Came to Succor All of Us*, s. 400-402.

28 M.Ch. Schefer, *Introduction*, in: J. Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon. Ambassadeur pour le Roy en Levant*, éd. M.Ch. Schefer, Paris 1887, s. XXIV-XXV. Sułtanowi zależało na odzyskaniu miasta Al-Mahdijja w Tunezji.

29 Możliwe, że działał na polecenie Henryka II (J. Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon*, s. 58; M.Ch. Schefer, *Introduction*, s. XXXV).

30 M.Ch. Schefer, *Introduction*, s. XXXVII-XXXVIII.

31 Na ten temat zob. G. Veinstein, *Les préparatifs de la campagne*, szczególnie s. 36-40, 58-62; N. Malcolm, *Useful Enemies. Islam and The Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450-1750*, Oxford 2019, s. 120; Ch.N. Meletiadis, *Voyager à la Renaissance. Du voyage érudit aux ambassades françaises dans l'empire ottoman*, „Synergies Sud-Est Européen”, 2008, n° 1, s. 163-164; M.Ch. Schefer, *Introduction*, s. XLVIII-XLIX.

32 Ch.N. Meletiadis, *Voyager à la Renaissance*, s. 163; N. Malcolm, *Useful Enemies*, s. 132.

33 J. Paviot, *Autour de l'ambassade de d'Aramon. Érudits et voyageurs au Levant 1547-1533*, in: *Voyager à la Renaissance, Actes du colloque de Tours 1983*, eds. J. Céard, J.Cl. Margolin, Paris 1987, s. 381-392; Ch.N. Meletiadis, *Voyager à la Renaissance*, s. 163; L. Petit, *Deux mots sur Pierre Gilles*, s. 376; J.P. Grémois, *Introduction*, s. 24.

nych trwała podróż Piotra Gillesa po terytoriach dawnego Bizancjum, rządzonych przez osmańskich zdobywców.

2. Nielatwa misja Piotra

Możliwe, że Piotr opuścił Francję w towarzystwie poselstwa francuskiego z Gabrielem d'Aramon na czele, które przybyło do Stambułu 26 sierpnia 1544 roku³⁴. To mogło mu ułatwić pierwsze kroki w obcym kulturowo i religijnie kraju. Gdy Gabriel d'Aramon powrócił do Francji, Piotr był zdany tylko na siebie. Lata 1544-1547 Gilles spędził głównie w Stambule, badając zabytki miasta³⁵. Odbył też podróże po Grecji i Anatolii. Starał się wywiązać z zadania, jakie powierzył mu Franciszek I³⁶. Jednak poszukiwania i zakup starożytnych rękopisów dla królewskiej biblioteki wymagały znacznych środków finansowych³⁷. Tymczasem obiecane przez króla pieniądze nigdy do Piotra nie dotarły, nad czym ubolewał³⁸. Nie wydaje się, by mógł liczyć na wsparcie Gabriela d'Aramon, gdy ten został ambasadorem w Stambule. Niewykluczone zresztą, że nie było go wówczas w mieście. Sytuacja stała się krytyczna po śmierci Franciszka I. Jego następcą, Henryk II, nie był tak wielkim admiratorem starożytności jak jego ojciec³⁹. Piotr znalazł się w sytuacji beznadziejnej, zatem zaczął szukać wsparcia przyjaciół, licząc na ich interwencję u króla. W liście do nieznanego przyjaciela, napisanym z Aleppo 10 kwietnia 1549 roku, skarżył się na trudności finansowe. Pisał, że gdy król Franciszek go opuścił („Franciscus Rex me primo reliquit”), wyczerpały się wszystkie środki, które otrzymał na podróż do Grecji. Prosił przyjaciela, by wraz biskupem Mâcon⁴⁰ zabiegał o to, by nowy władca zainteresował się jego podróżą⁴¹. Adresat listu był najwidoczniej osobą bliską Henrykowi II, znającą „umysł króla” i przez niego cenioną, a równocześnie świadomą sytuacji, w jakiej znalazł się Gilles, finansujący podróż ze swych skromnych zasobów⁴². Dlatego dalsze działania w swojej sprawie Piotr powierzał jego osądowi. Równocześnie apelował do królewskiej

34 Posłowi w podróż do Stambułu towarzyszyli uczeni różnych specjalności: geograf, lekarz, botanicy, zoologowie. Był wśród nich André Thévet d'Angouleme, królewski kosmograf (N. Malcolm, *Useful Enemies*, s. 132).

35 I. Vingopoulou, *Le monde grec vu par les voyageurs*, s. 57.

36 P. Gyllus, *Ex Aeliani*, s. 6.

37 G. Ribier, *Lettre et mémoires d'Etat*, vol. 2, s. 99.

38 P. Gylli, *Epistola XV*, s. 232; Gyllus, TC, II, 1, s. 59 [=Grélois, s. 309].

39 Królowi obca jest sztuka („verum ut fit a litteris Rex remotus”) – konstatował Piotr (P. Gylli, *Epistola XV*, s. 235).

40 W oryginale: „domino Castellano, Episcopo Matiseonensi”; w przekładzie francuskim: „Monseigneur Duchâtel, évêque de Mâcon”.

41 P. Gylli, *Epistola XV*, s. 235.

42 Tamże.

sprawiedliwości (skoro nie mógł do zamięłowania do literatury). Argumentował, że przez 20 lat wiernie służył Franciszkowi i wskazywał, że bohaterski i bogaty król powinien spłacić dług swojego ojca⁴³. Nie wiemy, czy nieznany przyjaciel Piotra podjął działania w jego sprawie, ale na pewno uczynił to adresat drugiego listu, kardynał Jerzy d'Armagnac, ówczesny ambasador w Rzymie⁴⁴, który interweniował u Henryka II⁴⁵. Trudno orzec, na ile jego działania były skuteczne, ale nawet jeśli król przesłał jakieś środki, były one niewystarczające. W efekcie zakupy manuskryptów okazały się bardzo skromne, o czym zaświadcza też André Thévet, który w 1549 roku przybył do Stambułu i przebywał tu przez dwa lata, towarzysząc Piotrowi Gillesowi⁴⁶.

Możliwe, że kłopoty finansowe zmusiły podróżnika do zaciągnięcia się do armii sultana i wzięcia udziału w jego kampanii perskiej, tej samej, w której brał udział Gabriel d'Aramon (1548-1550). Ta informacja pochodzi od samego Piotra, który w cytowanym liście do nieznanego korespondenta zrelacjonował swoją podróż przez Azję Mniejszą, Armenię, Azerbejdżan, Górną Mezopotamię i Syrię⁴⁷. Twierdził w nim, że w poprzednim roku musiał zaciągnąć się, pomimo swojego wieku (miał wówczas 57 lat), do armii Sulejmana, która wyruszyła przeciwko szachowi Persji⁴⁸. Wspominał o swojej nędzy finansowej i wskazywał ją jako powód swej decyzji⁴⁹. Obiecywał opisać obu adresatom listów tę kampanię, jak i całą podróż, ale dopiero po powrocie do Bizancjum, najpierw bowiem chciał odwiedzić Egipt⁵⁰. Póki co, przedstawiał jedynie zwięzłe *itinerarium* pozwalające prześledzić pokonaną przez niego trasę, poczynając od Chalcedonu po Aleppo⁵¹.

Większość badaczy akceptuje świadectwo Gillesa, iż zaciągnął się w 1548 roku do armii osmańskiej, aby zapewnić sobie utrzymanie w kraju, w którym nie miał protektora⁵². Jednak fakt, że droga, którą opisał w cytowanym powyżej liście, różni się od bar-

43 Tamże. Przypominał o swych listach do króla Anglii z żądaniem zrzeczenia się pretensji do tronu francuskiego i na świadka przywoływał kardynała d'Armagnac.

44 Petri Gylli, *Epistola XV*, s. 232.

45 List z 11 stycznia 1548 roku (G. Ribier, *Lettre et mémoires d'Etat*, t. 2, s. 99; M.Ch. Schefer, *Introduction*, s. II; C. Miachon, *Les oeuvres d'un humaniste*, s. 119).

46 R. Schlesinger, *Introduction*, w: A. Thévet, *Portraits from the French Renaissance and the Wars of Religion*, trans. E. Benson, Kirksville 2010, s. XIII.

47 P. Gylli, *Epistola XV*, s. 232; J.P. Grémois, *L'Orient de Pierre Gilles*, s. 44.

48 J.P. Grémois, *Introduction*, s. 30-31.

49 C. Miachon, *Les oeuvres d'un humaniste*, s. 120.

50 P. Gylli, *Epistola XV*, s. 232 i 234.

51 Tamże, s. 232-234.

52 C. Miachon, *Les oeuvres d'un humaniste*, s. 119; B. Doumerc, *Un humaniste français à la découverte de Constantinople*, s. 33; Ch.N. Meletiadis, *Voyager à la Renaissance*, s. 163.

dziej południowej trasy obranej przez armię osmańską⁵³, skłania niektórych uczonych do wyrażenia opinii, że Piotr nie był żołnierzem w armii Sulejmana, lecz członkiem uzbrojonej eskorty towarzyszącej ambasadorowi Gabrielowi d'Aramon⁵⁴. Jakkolwiek by nie było, wyprawa wojenna pozwoliła mu zobaczyć znaczną część Anatolii (Kapadocję, wybrzeża Morza Czarnego, dolinę Tygrysu i Armenię). Wiosną 1549 roku znalazł się w Aleppo, gdzie przeprowadził sekcję zwłok padłego słonia⁵⁵.

Z Aleppo Piotr w towarzystwie Gabriela d'Aramon wyruszył na południe, by odwiedzić Syrię, Palestynę i Egipt⁵⁶. Był w Damaszku, Jerozolimie, Kairze i Aleksandrii (jesień 1549 roku)⁵⁷. Wykorzystał okazję do chwytania małych zwierząt i zbierania informacji naukowych o świecie fauny.

W czasie tej wyprawy (nie wiadomo, na którym jej etapie) zdarzyła mu się niebezpieczna przygoda. Został wzięty do niewoli po tym, jak piraci z Dżerby zaatakowali jego statek, co wzmiankuje jego epitafium⁵⁸. Spędził jakiś czas na wspomnianej wyspie. Uwolnienie zawdzięczał konfliktowi między piratami – może miało ono związek z atakiem na wyspę otomańskiego admirała Turguta w lecie 1550 roku⁵⁹.

Wracając z podróży do Egiptu, spotkał w Jerozolimie innego Francuza, Guillaume'a Postela. On też narzekał na brak środków do życia, chociaż otrzymał cztery tysiące *écus* na

53 Etapy tej ostatniej wyprawy są dobrze znane, zarówno z relacji francuskich (Jacquesa Gassot i Jeana Chesneau), jak i ze źródła osmańskiego (*Fetihname-i Karabuğdan* Nasuha Matrakçı). Zob. J. Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon*, s. 57-103; J. Gassot, *Le discours du voyage de Venise à Constantinople*, Paris 1550, s. 15-32; J.P. Grémois, *L'Orient de Pierre Gilles*, s. 44.

54 St. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire ottoman (XIVe-XVIe siècles)*, s. 207-208; 211-213; 216-218.

55 J. Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon*, s. 102-103. Zwierzę ofiarowane królowi Francji przez sultana nie przeżyło podróży. Piotr opisał jego wygląd swemu przyjacielowi i w innym liście zapowiedział przysłanie skór różnych zwierząt (*Elephanti nova descriptio*, in: *Aeliani de historia animalium libri XVII*, Lugduni 1562, s. 497-529; =1565, s. 497-525).

56 Ch.N. Meletiadis, *Voyager à la Renaissance*, s. 163.

57 J. Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon*, s. 105-106; J. Gassot, *Le discours du voyage de Venise*, s. 32.

58 Czytamy w nim: „[post] miraculosam e manibus et carcere piratarum cerborum liberationem romam quasi postliminio reverso” (L. Petit, *Deux mots sur Pierre Gilles*, s. 376). Brak natomiast dowodów na to, że do niewoli Piotr dostał się, gdy płynął do Francji, i że wraz z nim pochwycony został Piotr Belon, jak twierdzi Régis Delbeuf (*Le voyageur albigeois*, s. 17). Zob. też B. Doumerc, *Un humaniste français à la découverte de Constantinople*, s. 33.

59 Inaczej sprawę przedstawił A. Thévet: „będąc poinformowanym, że on [Gilles – T.W.] został porwany przez galery Wielkiego Turka, które znajdowały się na wyspie Dżerba, [kardynał d'Armagnac – T.W.] wysłał pięćset dukatów do miasta Algier, aby go wykupić” (A. Thévet, *Les vrais portraits et vies des hommes illustres grecz, latins et payens*, vol. 2, Paris 1584, s. 584b).

zakup manuskryptów⁶⁰. W 1550 roku (nie wiadomo dokładnie kiedy) Piotr dotarł Sztambułu⁶¹. Tu spędził ostatnie miesiące (co najmniej rok) pobytu na Wschodzie. Był świadkiem konwersji na islam księcia mołdawskiego (31 maja 1551 roku)⁶² i przeniesienia kolumny, którą miano ustawić na placu Süleymaniye (listopad 1551)⁶³. Zapewne właśnie wówczas dokonał szczegółowych pomiarów dotyczących odległości pomiędzy poszczególnymi dzielnicami i obiektami miasta. W stolicy imperium Piotr spotkał Théveta⁶⁴. W 1550 roku obaj odbyli szereg wycieczek, m.in. do Chalcedonu i nad Morze Czarne, aż do Kolumny Cezara. Ich towarzyszami w podróżach byli też Jean Chesneau i Guillaume Postel⁶⁵.

Poszukując starożytnych i bizantyńskich zabytków Konstantynopola, Piotr Gilles zderzył się z kolejnym problemem. Chociaż pochodził z kraju zabiegającego o sojusz z Sulejmanem, łatwo mógł zostać oskarżony o szpiegostwo. To, że władze osmańskie starały się kontrolować ciekawość ludzi z Zachodu, którzy postawili stopę na ich ziemi, było naturalne. Ich obawy nie musiały być całkiem bezpodstawne. W swych tekstach Piotr wzmiankował tureckie obiekty wojskowe (arsenał, garnizon, mury Sztambułu) i wskazywał miejscowości zamieszkałe przez Turków⁶⁶. Utrzymywał też kontakty z innymi Francuzami, wśród nich ze szpiegiem Nicolasem de Nikolay.

Gilles był świadomy ryzyka związanego ze swą działalnością. Odnosząc się do szerokości Bosforu w dwóch miejscach, deklarował: „Zmierzyłbym te dwa wąskie gardła liną, gdybym nie obawiał się podejrzeń miejscowych”⁶⁷. Zaciekawiony obserwacją fauny strumienia Aretes na azjatyckim wybrzeżu chciał przyjrzeć się jej bliżej. Gdy jednak próbował dotrzeć do jego źródła, „niesamowite barbarzyństwo tubylców” zmusiło go do dwukrotnego odwrotu w połowie drogi⁶⁸. W górę innego strumienia odważył się pójść

60 Inaczej sprawę przedstawił A. Thévet: „będąc poinformowanym, że on [Gilles – T.W.] został porwany przez galery Wielkiego Turka, które znajdowały się na wyspie Dzerba, [kardynał d'Armagnac – T.W.] wysłał pięćset dukatów do miasta Algier, aby go wykupić” (tamże).

Postel wkrótce popadł w konflikt związany z poszukiwaniem starożytnych manuskryptów (Ch.N. Meletiadis, *Voyager à la Renaissance*, s. 163; J. Paviot, *Autour de l'ambassade de d'Aramon*, s. 381-383).

61 Według niektórych wrócił wraz Gabrielem d'Aramon 28 stycznia 1550 roku, co jest jednak mało prawdopodobne.

62 Gyllus, BT, II, 12, s. 89 [= Grélois, s. 333]; *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. 2, partea I: 1451-1575, ed. E. de Hurmuzaki, Bukuresci 1891, s. 263 (raporty G.M. Malvezziiego z 1 i 11 czerwca 1551 roku dla Ferdynanda, króla Czech).

63 Gyllus, BT, II, 11, s. 86 [= Grélois, s. 331].

64 Thévet opuścił Wenecję mniej więcej w tym samym czasie co Guillaume Postel, w czerwcu 1549 roku (Ch.N. Meletiadis, *Voyager à la Renaissance*, s. 164).

65 Tamże, s. 163.

66 Gyllus, TC, II, 5, s. 77-80; II, 13, s. 116; II, 15, s. 126 [= Grélois, s. 121-123; 149; 156].

67 Gyllus, BT, I, 3, s. 29-30 [= Grélois, s. 84].

68 Gyllus, BT, III, 8, s. 231 [= Grélois, s. 232].

tylko trzy mile „w obawie przed barbarzyńcami”⁶⁹. Z dala od stolicy podejmował jeszcze większe ryzyko. Lokalne władze nie zawsze dawały się zwieść ciekawości podróżnika, co doprowadziło do nieszczęśliwej przygody w Chalkidzie nad cieśniną Ewripos. Gdy zbyt natarczywie wypytywał o tamtejsze prądy morskie, został aresztowany za szpiegostwo przez tureckiego urzędnika (*korucu*) i spędził dłuższy czas w więzieniu⁷⁰. Gdy chciał przeprowadzić badania na Akropolu w Atenach, pragnąc bliżej przyjrzeć się świątyni Ateny, Turcy zawrócili go, mimo że spędził w mieście dużo czasu⁷¹.

Szczególną ostrożność Piotr zachowywał w Stambule. Widać to na przykładzie badań kolumn Arkadiusza i Konstantyna. Pierwsza z nich wznosiła się na VII wzgórzu. Zdobił ją spiralny relief przedstawiający najważniejsze wydarzenia z okresu panowania Teodozjusza I i Arkadiusza, dlatego nazywana była *columna historiata*⁷². Wewnątrz miała schody pozwalające wspiąć się na jej szczyt. Piotr, zainteresowany wymiarami obiektu, opisywał, jak z duszą na ramieniu wszedł do środka kolumny, aby ją zmierzyć, ale bał się, że jego obecność zdradzi sznur zakończony ołowiem, wypuszczony na zewnątrz⁷³. Z tego powodu pomiarów dokonywał wewnątrz budowli i dodawał do otrzymanych wyników szerokość kamienia⁷⁴. Mimo trudności wymierzył dokładnie jej poszczególne elementy (bębny, okna, stopnie, drzwi itp.)⁷⁵. Dzięki temu dysponujemy danymi technicznymi monumentu, z którego obecnie zachowana jest jedynie baza⁷⁶. Kolumna Konstantyna nie miała wewnątrz schodów, więc Piotr bał się oficjalnie dokonywać pomiarów. Udawał zatem zwykłego turystę, o wdrapanie się zaś na postument i wymierzenie go poprosił jakiegoś Turka⁷⁷. Ten sam sposób zastosował, sprawdzając wymiary świątyni Mądrości Bożej⁷⁸.

Również w przypadku konnego posągu Justyniana Gilles zachował ostrożność. Gdy przybył do Stambułu, na Augustejonie nie było już kolumny, na której stał pomnik cesarza. Odarta najpierw z wszelkich ozdób, została następnie zniszczona 30 lat wcześniej (*ante triginta annos*)⁷⁹. Posąg władcy jeszcze przez pewien czas był ozdobą sułtańskiego Seraju. Dopiero w XVI wieku przetopiono go, zapewne by uzyskać surowiec na armaty.

69 Gyllus, BT, I, 3, s. 29-30; III, 8, s. 230–231 [= Grélois, s. 84 i 232].

70 Gyllus, BT, I, 4, s. 37-38 [= Grélois, s. 89].

71 Gyllus, TC, III, 3, s. 147 [= Grélois, s. 383].

72 Tak określi ją np. Krzysztof Buondelmonti i Cyriak z Ankony. Zob. W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul. Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhundert*, Tübingen 1977, s. 250 i 253; J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, Paris 1918 (reed. 1986), s. 121, 122, n. 1.

73 Gyllus, TC, IV, 7, s. 208 [= Grélois, s. 435].

74 Tamże, s. 210 [= Grélois, s. 436].

75 Tamże, s. 208-210 [= Grélois, s. 435-436].

76 Tamże, s. 207-208 [= Grélois, s. 435]; S. Bralowski, *Porfirowa kolumna w konstantynopolu i jej wczesnobyzantyńska legenda*, „Vox Patrum”, 30 (2010), t. 55, s. 95-110.

77 Gyllus, TC, III, 3, s. 144 [= Grélois, s. 381].

78 Gyllus, TC, II, 3, s. 69 [= Grélois, s. 317-318].

79 Gyllus, TC, II, 17, s. 105 [= Grélois, s. 347].

Piotr Gilles widział go już w kawałkach, tuż przed włożeniem do pieca⁸⁰, i miał okazję dokonać, chociaż bardzo dyskretnie, jego pomiarów. Według niego cesarski nos mierzył 9 cali, podobnie jak końskie kopyto. Noga Justyniana miała długość równą wzrostowi Gillesa⁸¹. Podróżnik nie odważył się publicznie zmierzyć leżącej na ziemi nogi konia. Może jego obawy były związane z tym, że posąg znajdował się w wytwórni broni, zatem łatwo było wzbudzić podejrzenia wobec obcego.

Ostrożność Piotra w Stambule uchroniła go przed oskarżeniem o szpiegostwo. Nie oznaczało to jednak, że poszukując obiektów i miejsc, które znał z lektury antycznych i bizantyńskich tekstów, nie natrafiał na inne problemy. Czuł się obcy w mieście i narzekał na brak współpracy ze strony jego mieszkańców⁸². Ci ostatni (także Grecy) przeszkadzali mu w poszukiwaniach i darzyli niechęcią pozostałości starożytności. By ich uspokoić, przekupywał ich winem. Tylko ten obyczaj dawnych Bizantyńczyków zachowali – narzekał⁸³. Z kolei Turcy byli „uparci w swoim języku” i zmieniali nazwy wszystkich miast, które podbili⁸⁴, co oczywiście utrudniało poszukiwania.

3. Powrót

Nie wiemy dokładnie, jak długo Piotr przebywał na Wschodzie, ani kiedy wyjechał ze Stambułu. W epitafium jest mowa o podróżach trwających 11 lat. Nicolas de Nicolay szacował na 8-9 lat „jego długie i niebezpieczne podróże, które odbył [...] do wschodnich części Grecji, Turcji, Syrii, Judei, Palestyny, Egiptu, Arabii, Armenii i Asyrii, aż do królestwa Persji”⁸⁵. Możliwe, że Gilles opuścił Stambuł wiosną 1552 roku (ze względu na trudności zimowej podróży) i że wracał wraz z Nicolasem de Nikolay⁸⁶. Ten ostatni 22 lipca 1552 roku dotarł do Terraceny i stąd udał się do Rzymu⁸⁷. Miasto to było także celem Gillesa. Tu czytał i analizował liczne rękopisy odnoszące się do dziejów Konstantynopola. Do ostatniej chwili pracował nad uporządkowaniem swych notatek

80 Tamże [=Grélois, s. 347-348]. C. Mango, *Justinian's Equestrian Statue. Letter to the Editor*, w: idem, *Studies on Constantinople*, Aldershot 1993, s. 8; T. Wolińska, *Konny posąg Justyniana w Konstantynopolu. Ideologia i sztuka*, w: *Z badań na wczesnobizantyńskim Konstantynopolu*, red. M.J. Leszka, K. Marinow, A. Kompa, Łódź 2011, s. 239-258.

81 Gyllus, TC, II, 17, s. 105 [= Grélois, s. 347-348].

82 Gyllus, TC, II, 1, s. 58; IV, 11, s. 242 [= Grélois, s. 309 i 461].

83 Gyllus, TC, IV, 11, s. 242 [= Grélois, s. 461].

84 Tamże, s. 243 [= Grélois, s. 462].

85 N. de Nicolay, *Les navigations, pérégrinations et voyages faits en la Turquie*, praef. s. b2.

86 Wcześniej błędnie sądzono, że Gilles opuścił Stambuł 17 stycznia 1551 roku wraz z Gabrielem d'Aramon (J.P. Grélois, *L'Orient de Pierre Gilles*, s. 45-46).

87 Tenże, *Introduction*, s. 32.

i ukończeniem ksiąg dotyczących wybrzeży Bosforu i topografii stolicy. Około 1555 roku były już niemal gotowe, ale los nie pozwolił Piotrowi, który zmarł na malarię 5 stycznia 1555 roku, na sfinalizowanie prac. Dzieła zostały ukończone przez jego krewnego, Antoniego Gillesa, który uczynił to bardzo rzetelnie. Ukazały się w 1561 roku w Lyonie.

Zakończenie

Podróż Piotra Gillesa okazała się niebezpieczna⁸⁸. W wieku 55 lat zmierzył się z trudnościami, do których nie przygotowało go życie, jakie prowadził wcześniej u boku Jerzego d'Armagnac⁸⁹. Przeciwności, z którymi musiał się zmagać, w szczególności brak pieniędzy, zmusiły go do zaciągnięcia się do armii i do zabiegania o pomoc przyjaciół. Jeśli brać na serio jego list do przyjaciela, w 1549 roku był u kresu sił. Nie czuł się już na tyle młody, by jako prosty żołnierz podążać za wojskami sułtana. Kilkakrotnie podkreślał swój zaawansowany wiek i konkludował: „Zabroniłem sobie wszelkich przyjemności, jestem starym człowiekiem, który przeszedł tyle trudów, by móc ofiarować królowi trochę przyjemności”⁹⁰. Zabiegał o zapewnienie sobie zabezpieczenia na starość⁹¹. Wydaje się, że nie przesadzał, opisując trudności, które napotkał⁹². Chyba raczej ma Coralie Miachon, pisząc, że mimo dość dramatycznego tonu omawianego listu, Gilles wcale nie zamierzał wycofać się ze swojej misji⁹³. Pragnął doprowadzić ją do końca i oczekiwał interwencji, by obietnice dane mu przez Franciszka I zostały dotrzymane. Chociaż nie wzbogacił królewskiej biblioteki o wielką liczbę rękopisów, dzieła poświęcone Bizancjum zapewniły mu tytuł prekursora bizantynologii.

88 J.P. Van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers Tales*, vol. 1, Istanbul 1980, s. 2.

89 C. Miachon, *Les oeuvres d'un humaniste*, s. 119-120.

90 P. Gylli, *Epistola XV*, s. 235.

91 Petri Gylli, *Epistola XV*, s. 235. Nawiazywał do majątku, urzędu lub korzyści, które pozwoliłyby mu zakończyć życie we Francji, gdy już wróci cały i zdrowy (Petri Gylli, *Epistola XV*, s. 232, 234).

92 Tamże, s. 121.

93 C. Miachon, *Les oeuvres d'un humaniste*, s. 120.

Bibliografia

ŹRÓDŁA WYDANE

- Chesneau J., *Le voyage de Monsieur d'Aramon. Ambassadeur pour le Roy en Levant*, éd. M.Ch. Scherfer, Paris 1887.
- Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. 2, partea 1: 1451-1575, ed. E. de Hurmuzaki, Bukuresci 1891.
- Gassot J., *Le discours du voyage de Venise à Constantinople*, Paris 1550.
- Gilles P., *Itinéraires byzantins. Lettre à un ami. Du Bosphore de Thrace. De la topographie de Constantinople et de ses antiquités*, tłum. J.P. Grémois, Paris 2007.
- Gyllus P., *De Bosphoro Thracio libri tres*, Lyon 1561.
- Gyllus P., *De topographia Constantinopoleos et de illius antiquitatibus libri quatuor*, Lyon 1561.
- Gyllus P., *Epistola XV*, w: P. Burman, *Sylloges epistularum*, vol. 2, Leyde 1727, s. 232-235 [trad. fr.: *Lettre de Pierre Gilles à un ami*, in: C. Miachon, *Les oeuvres d'un humaniste*, s. 129-133 i *Lettre à un ami*, in: P. Gilles, *Itinéraires byzantins*, s. 45-49].
- Gyllus P., *Ex Aeliani historia per Petrum Gyllium latini facti [...]. Eiusdem Gyllij liber unus de Gallicis et Latinis nominibus piscium*, Lugduni 1533.
- Nicolay N. de, *Les navigations, pérégrinations et voyages faits en la Turquie, par Nicolas de Nicolay, seigneur d'Arfeuille*, Anvers 1576.
- Petit L., *L'épithaphe de Pierre Gilles*, „Échos d'Orient”, 3 (1899), n°1, s. 64.
- Ribier G., *Lettres et memoires d'Etat, des roys, princes, ambassadeurs, et autres ministres, sous les regnes de François premier, Henry II et François II*, t. 2, Paris 1666.
- Thévet A., *Les vrais pourtraits et vies des hommes illustres grecz, latins et payens. Recueilliz de leurs tableaux, liures, médalles antiques et modernes*, t. 1-2, Paris 1584.
- Thévet A., *Portraits from the French Renaissance and the Wars of Religion*, trans. E. Benson, Kirksville 2010.

OPRACOWANIA

- Argenio D., *Le récit du voyage dans le Levant de Nicolas de Nicolay*, „Diasporas”, 35 (2020), s. 117-131.
- Blockmans W., *Emperor Charles V 1500-1558*, trans. I. van den Hoven-Vardon, London-New York 2002.
- Dalby A., *Banquets with the Viziers. Diplomats and Scholars in Constantinople, 1544-1554*, 2020, https://www.academia.edu/44583454/Banquets_with_the_viziers_Diplomats_and_scholars_in_Constantinople_1544_1554 [dostęp: 3.03.2024].
- Delbeuf R., *Le voyageur albigeois Pierre Gilles*, „Échos d'Orient”, 3 (1899), n° 1 s. 15-18.
- Doumerc B., *Un humaniste français à la découverte de Constantinople, le voyage en Grèce de Pierre Gilles (1544-1550)*, in: *L'Antiquité vue par les voyageurs. Actes du 130e Congrès national des sociétés historiques et scientifiques*, «Voyages et voyageurs», Paris 2009, s. 31-42.
- Ebersolt J., *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, Paris 1918 (reed. 1986)
- Garnier É., *L'alliance Impie, François 1er et Soliman le Magnifique contre Charles Quint (1529-1547)*, Paris 2008.

- Grémois J.P., *Introduction*, in: P. Gilles, *Itinéraires byzantins*, tłum. J.P. Grémois, Paris 2007, s. 23-42.
- Grémois J.P., *L'Orient de Pierre Gilles. Connaissance et reconnaissance*, in: *L'Antiquité vue par les voyageurs. Actes du 130e Congrès national des sociétés historiques et scientifiques, 'Voyages et voyageurs'*, Paris 2009, s. 43-51.
- Hamy E.T., *Le père de la zoologie française Pierre Gilles d'Albi*, „Nouvelles Archives du Muséum D'histoire Naturelle”, 4 (1900), t. 2, s. 1-24.
- Heath M., *Unholy Alliance. Valois and Ottomans*, „Renaissance Studies”, 3 (1989), s. 303-315
- Isom-Verhaaren Ch., *Barbarossa and His Army Who Came to Succor All of Us: Ottoman and French Views of Their Joint Campaign of 1543-1544*, „French Historical Studies”, 30 (2007), no. 3, s. 395-425.
- Jensen D.L., *The Ottoman Turks in Sixteenth Century French Diplomacy*, „The Sixteenth Century Journal”, 16 (1985), no. 4, s. 451-470.
- Kiss T., *“Instead of attacking the Turks...” The 1535 War of Tunis in Habsburg Imperial Propaganda*, „Medium Aevum Quotidianum”, 68 (2014), s. 66-88.
- Kuntz M., *Guillaume Postel. Prophet of the Restitution of All Things, His Life and Thought*, La Haye 1981.
- Lexicon graecolatinum supra omnes omnium hactenus accessiones multis milibus vocabulorum*, Bâle 1532.
- Malcolm N., *Useful Enemies. Islam and The Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450-1750*, Oxford 2019.
- Mango C., *Justinian's Equestrian Statue. Letter to the Editor*, in: idem, *Studies on Constantinople*, Aldershot 1993, art. XI, s. 1-16.
- Meletiadis Ch.N., *Voyager à la Renaissance. Du voyage érudit aux ambassades françaises dans l'empire ottoman*, „Synergies Sud-Est Européen”, 2008, n° 1, s. 159-165.
- Miachon C., *Les oeuvres d'un humaniste. Pierre Gilles d'Albi, amoureux du savoir (1490-1556)*, „Annales du Midi. Revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale”, 120 (2008), n° 261, s. 113-133.
- Müller-Wiener W., *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion, Konstantinupolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhundert*, Tübingen 1977.
- Norwich J.J., *Four Princes. Henry VIII, Francis I, Charles V, Suleiman the Magnificent and the Obsessions that Forged Modern Europe*, New York 2016.
- Paviot J., *Autour de l'ambassade de d'Aramon. Érudits et voyageurs au Levant (1547-1553)*, in: *Voyager à la Renaissance, Actes du colloque de Tours 30 juin – 13 juillet 1983*, dir. J. Céard, J.C. Margolin, Paris 1987, s. 381-392.
- Petit L., *Deux mots sur Pierre Gilles*, „Échos d'Orient”, 5 (1902), n° 6, s. 375-377.
- Schefer M.Ch., *Introduction*, dans: J. Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon. Ambassadeur pour le Roy en Levant*, éd. M.Ch. Schefer, Paris 1887, s. I-LX.
- Schlesinger R., *Introduction*, in: A. Thevet, *Portraits from the French Renaissance and the Wars of Religion*, trans. E. Benson, Kirksville, Missouri 2010, s. XIII-XXI.
- Türkçelik E., *The Best-Kept Secret in the Mediterranean. Barbarossa's 1534 Tunis Campaign*, „Mediterranea. Ricerche storiche”, 17 (2020), vol. 49, s. 373-394.
- Valčić Bulić T., *Trois voyageurs français de la renaissance dans les Balkans*, https://www.academia.edu/11025736/Trois_voyageurs_fran%C3%A7ais_de_la_Renaissance_dans_les_Balkans [dostęp: 3.03.2024].

- Van der Vin J.P., *Travellers to Greece and Constantinople. Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers Tales*, vol. 1, Istanbul 1980.
- Veinstein G., *Les préparatifs de la campagne navale franco-turque en 1552 à travers les ordres du divan ottoman*, „Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée”, 39 (1985), n° 1, s. 35-67.
- Vingopoulou I., *Le monde grec vu par les voyageurs du XVIe siècle*, Athenes 2004.
- Wolińska T., *Konny posąg Justyniana w Konstantynopolu. Ideologia i sztuka*, w: *Z badań na wczesnobizantyńskim Konstantynopolu*, red. M.J. Leszka, K. Marinow, A. Kompa, Łódź 2011 (Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica, 87), s. 239-258.
- Yerasimos S., *Les voyageurs dans l'Empire ottoman (XIVe-XVIe siècles)*, Ankara 1991.